श्री ५ को वायु देवता गुठी अध्ययनमा ज्ञानमीमांसा र अस्तित्वमीमांसाको महत्व

नवराज लम्साल
एमफिल/पिएचडी अनुसन्धानकर्ता
इतिहास केन्द्रीय विभाग,
त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौं
Email: lamsalnawaraj9@gmail.com
Doi: 10.3126/voh.v33i1.87301

सारसङ्क्षेप

नेपालको गुठी परम्परा नेपाली सभ्यता निर्माणमा सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक संरचनाको अद्वितीय स्वरूप हो । वायु देवता गुठी नेपालका विभिन्न स्थानमा विशेषगरी नेवार समुदायसँग सम्बद्ध रहँदै आएको जीवित परम्परा हो । विशेष गरी धर्म र सांस्कृतिक परम्पराको अन्तरसम्बन्ध, स्थानीय समुदायको सहभागिता र रीति-रिवाजहरू कसरी पुस्तान्तरित हुन्छन् भन्ने विषयमा गुठी व्यवस्थाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा श्री ५ को वायु देवता गुठीलाई ज्ञानमीमांसा र अस्तित्वमीमांसाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यो अनुसन्धानमा गुणात्मक विधि, ऐतिहासिक अभिलेख र समुदायको अनुभव समेट्दै गुठी परम्पराको दार्शनिक र प्रायोगिक पक्ष दुवैलाई केन्द्रीभूत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दहरू : *ऐतिहासिक अभिलेख, गुठी परम्परा, पर्यावरणीय चेतना, मौखिक परम्परा, वायु देवता*

परिचय

नेपाली समाज विविध जातीय, सांस्कृतिक र धार्मिक आयामहरूको सङ्गमस्थल हो । यस्ता विविधता बोकेको समाजमा गुठी परम्परा एक अत्यन्त पुरानो र अद्वितीय संस्थाका रूपमा विकसित भएको हो, जसले धार्मिक अनुष्ठान, सामाजिक सहकार्य, आर्थिक व्यवस्थापन तथा सांस्कृतिक सौहार्दको संवाहकका रूपमा कार्य गर्दै आएको छ (श्रेष्ठ, २०१३) गुठी प्रणाली नेपालको कानुनी, ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक संरचनामा गहिरो जरा गाडेर बसेको देखिन्छ । बहुसङ्ख्यक गुठीहरू देवी-देवता वा शक्तिपीठसँग सम्बद्ध रहँदै आएका छन् । जस्तै–अन्नपूर्णा गुठी, महाँकाल गुठी, इन्द्र गुठी, वनदेवता गुठी, भूमे गुठी आदि । यस्तै परम्पराभित्र एक विशिष्ट गुठी वायु देवता गुठी हो जसको केन्द्रबिन्दु वायु देवताप्रति पूजा-अर्चना गर्ने सामाजिक-सांस्कृतिक संस्था हो । वायु देवता गुठी नेपालका विभिन्न स्थानहरूमा, विशेष गरी नेवार समुदाय र अन्य पहिचानहरूसँग सम्बन्धित केही समूहहरूभित्र जीवित परम्पराको रूपमा विद्यमान रहेको पाइन्छ (तोफिन, २००७) ।

वायु देवता गुठीसँग सम्बन्धित आस्था, समुदायको संरचना, तथा धार्मिक क्रियाकलापहरूसँग दुबै ज्ञानमीमांसा र अस्तित्वमीमांसाका आयामहरू जोडिएका छन् । ज्ञानमीमांसा एवं अस्तित्वमीमांसा दुवै दर्शनको जरा गहिरो छ– एकातिर "वास्तविकता के हो?" भनी प्रश्न उठ्छ भने अर्कोतिर "हामी यस बारे कसरी जान्दछौं?" भन्ने गहिरो जिज्ञासा रहेको हुन्छ (लेमस, २००७) । प्रस्तुत लेखको उद्देश्य नेपालका धार्मिक-सांस्कृतिक गुठीहरूमध्ये वायु देवता गुठीको अस्तित्वमीमांसाको दृष्टिकोण र ज्ञानमीमांसा परिप्रेक्ष्य दुवैलाई केन्द्रीभूत गरेर अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसका साथै वायु देवता गुठीको सामाजिक-धार्मिक महत्त्व र यसको बौद्धिक मूलभूत धरातल दुवै पक्ष उजागर गर्नु रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा अपनाइएको छ, जसमा वायु देवता गुठीको ऐतिहासिक, दार्शनिक र सामाजिक पक्षलाई गहिराइपूर्वक विश्लेषण गरिएको छ । त्यसलाई पुष्टि गर्नका लागि विभिन्न प्राथमिक र सहायक स्रोतहरु सङ्कलन गरिएको छ । स्रोत सङ्कलनका क्रममा पुस्तकालयीय विधि अपनाइएको छ साथै पूर्वप्रकाशित लेख र अन्य दस्तावेजहरुको अध्ययन गरिएको छ । प्राप्त स्रोतहरुलाई एपिए सातौं ढाँचा अपनाएर अनुसन्धान लेखन गरिएको छ । धेरैजसो सामग्री पुराना अनुसन्धान, ऐतिहासिक दस्तावेज, स्थानीय मौखिक परम्परा तथा दार्शनिक बहसहरूसँग मिलाएर तयार गरिएको छ । लेखनका क्रममा वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्ता स्रोतहरु निम्नआधारमा सङ्कलन गरिएको थियो ।

ऐतिहासिक दस्तावेज तथा अभिलेखको अध्ययन

वायु देवता गुठीको उत्पत्ति, विकास, र यसको सामाजिक प्रभाव बुझ्न विभिन्न ऐतिहासिक स्रोतहरू–शिलालेख, गुठी अभिलेख, कानुनी दस्तावेज तथा पुराना ग्रन्थहरूको अध्ययन गरिएको छ । प्रमुख रूपमा, लिच्छवि तथा मध्यकालीन नेपालका अभिलेखहरूमा गुठी व्यवस्थाका उल्लेखहरू विशेष रूपमा सङ्कलन गरिएको छ ।

मौखिक परम्परा र समुदायसँग अन्तर्वार्ता

गुठी व्यवस्थामा सङ्लग्न व्यक्ति–गुठीयार, स्थानीय पूजारी, संस्कृतिविद् तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूसँग गहिरो अन्तर्वार्ता लिइयो । यसले वायु देवता गुठीको धार्मिक महत्व, अनुष्ठानहरू र सामाजिक उत्तरदायित्व बुझ्न मद्दत गरेको छ ।

सहभागी अवलोकन

वायु देवता गुठीमा सञ्चालन हुने वार्षिक पूजाहरू, जात्रा तथा अन्य अनुष्ठानहरुमा प्रत्यक्ष सहभागिता जनाई सांस्कृतिक प्रक्रियाहरू अवलोकन गरिएको छ । अनुष्ठानिक विधि, प्रतीक तथा सहभागिता गर्ने समुदायको मनोवैज्ञानिक धारणा अध्ययन गरिएको छ ।

दार्शनिक तथा सैद्धान्तिक दृष्टिकोणको प्रयोग

अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसाको सिद्धान्त प्रयोग गरी वायु देवता गुठीको सामाजिक-धार्मिक अस्तित्व र यसप्रतिको ज्ञान संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनले गुठी परम्पराको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र धार्मिक

पक्षलाई केवल दस्तावेजीकरणका रूपमा मात्र नभई समुदायको जिउँदो अनुभूति र परम्परागत ज्ञानको रूपमा समेत समेटिएको छ ।

विश्लेषण र प्राप्ती

गुठी प्रणालीको संक्षिप्त पृष्ठभूमि

गुठी परम्परा नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै धार्मिक एवम् सामाजिक कार्यहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने प्रणालीका रूपमा विकसित हुन थाल्यो । गुठी शब्दले पुराना अभिलेख, शिलालेख, तथा किंवदन्तीहरूमा "गुठी" शब्दको प्रयोग भेटिन्छ, जसले विभिन्न कार्यहरू–मठ-मन्दिरको सङ्रक्षण, जात्रा-पूजा सञ्चालन, दान-पुण्य, जलाधार व्यवस्थापन, सामुदायिक भोज-सन्ध्या आदि–लाई सङ्गठित रूपमा अगाडि बढाउने संस्था जनाउँदछ (रेग्मी, १९७८) । विशेष गरी नेवार समुदायको सामाजिक संरचना गुठी प्रणालीसँग अन्योन्याश्रित देखिन्छ । विवाह, मरण, जन्मका क्रियाकलापदेखि वार्षिक आनुष्ठानिक पर्वसम्म, गुठीहरूले धार्मिक जिम्मेवारी वहन गर्ने गर्दै आएको पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०१३) । वायु देवता गुठी पनि यस्तै प्रयोजनभित्र पर्दछ, जुन प्राकृतिक देवत्व (वायु) को पूजा गर्ने अवधारणाबाट प्रेरित भएको हुन्छ ।

वायु देवता को प्रसन्नताका लागि सामूहिक अनुष्ठान (पूजा, हवन, व्रत आदि), प्रकृति (वायु) को महत्त्व स्वीकार गर्दै रोगव्याधि वा प्राकृतिक विपद्बाट बच्ने प्रार्थना, सामुदायिक संसाधन र आस्थाको एकीकरण, सामाजिक ऐक्यबद्धता प्रवर्द्धन । सांस्कृतिक दृष्टिले मनाउँदा, पानी देवता, अग्नि देवता, वनदेवता जस्तै वायु देवता समेत प्रकृतिका विभिन्न अंगहरूको प्रतीक देवताहरु हुन् । निहितार्थः "हावा" नै जीवनको आधार हो, जसले स्वास्थ्य, कृषि तथा सम्पूर्ण पर्यावरणीय चक्र धान्ने गर्दछ ।

वायु देवताको अस्तित्व प्रचीनकालदेखि नै कायम भएको पाइन्छ । वायु देवता गुठी केवल आधुनिक क्षणिक सिर्जना होइन, यसले प्राचीनकालदेखिकै पौराणिक कथासँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष सम्बन्ध राख्छ । विभिन्न स्थानमा पानी देवता, अग्नि देवता जस्तै वायु देवताको पूजा गर्ने प्रचलन कायम रहँदै आएको थियो (रेग्मी, १९७८) । पछि विस्तारै यो पूजा संस्थागत रूपमा गुठी मार्फत हुन थाल्यो । लिखित प्रमाण : कतिपय शिलालेख, जागिर नाप्जो अभिलेखहरू इत्यादिमा देवता-नाम अनुसार जग्गा दान, पूजा खर्च दिएको चर्चा पाइन्छ । मौखिक परम्परा : समुदायका ज्येष्ठ नागरिकका कथनअनुसार, बेमौसमी विपत्तिहरू रोक्न वायु देवतालाई बोलाउने अनुष्ठान हुन्थ्यो भन्ने उल्लेख पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०१३) सन्. वा विक्रम संवत् मितिहरू स्पष्ट नभए पनि, परम्परागत ज्ञान र अनुष्ठानले वायु देवता गुठीले अस्तित्वको ऐतिहासिक गाम्भीर्यता देखाउँछ ।

गुठी परम्परामा अस्तित्वमीमांसा

Ontology को प्रश्न हो–"के वास्तवमै अस्तित्ववान् छ, र कसरी अस्तित्वमा छ ?" (भास्कर, २००८) । सामाजिक संस्थाका सन्दर्भमा, हामी यो सोध्छौ ः के वायु देवता गुठी कुनै बाह्य, स्वतन्त्र संरचना भई वस्तुगत रूपले अस्तित्वमा छ, या मान्छेका विश्वास र सामूहिक सहमतिमा आधारित निर्माण हो ?

बस्तुवाद : सामाजिक तथ्यहरू, जस्तै एक गुठी (संस्था), विधिवत् विधान, जग्गाजमिन, कानूनी मान्यता आदि, वस्तुगत रूपले विद्यमान छन् । यिनको अस्तित्व व्यक्तिपरक विचार नरहे पनि रहिरहनेछ । वायु देवता गुठीका दस्तावेज, विगतदेखि गरिएको अनुष्ठानको ऐतिहासिक प्रमाण, तथा कानुनी सनदहरू (जग्गा लालपुर्जा वा सरकारी दर्ता) यो पक्षका आधार हुन सक्छन् । विषयवाद : देवता र गुठीको अस्तित्व सामूहिक विश्वासमा आधारित छ । यदि कुनै समुदायविहीन बन्यो भने त्यो देवता वा गुठीको प्रभाव शून्य हुन सक्छ । वायु देवता व्यक्ति-व्यक्ति, पुस्ता-पुस्ता, तथा समूह-समूहबीचको सांस्कृतिक सहमतिले मात्र अस्तित्ववान् भइरहन्छ । वायु देवता गुठीलाई वस्तुवादबाट हेर्दा यो एउटा कानूनी एवं भौतिक अस्तित्व भएको संस्था हो (मुखर्जी, २०००) । भू-स्वामित्व, अंशबण्डा, आर्थिक लगानी, तथा वार्षिक अनुष्ठानको सुनिश्चितता आदि संरचनागत पक्षहरू छन् । अर्कोतर्फ, विषयवादको भावबाट विश्लेषण गर्दा, "वायु देवता" भन्ने धार्मिक सत्य समुदायको मनोविज्ञान र परम्परामा निर्भर देखिन्छ । गुठीका अनुष्ठानको महत्त्व सामूहिक आस्था/विश्वासमा आधारित छ, जसको लोकमानसमा प्रगाढ प्रभाव रहेको पाइन्छ ।

दार्शनिक जॉन सियरल (२००६) ले "सामाजिक तथ्य" सामूहिक आशयद्वारा निर्माण हुने तर्क अघि सारेका छन् । वायु देवता गुठीकै उदाहरण : यदि समुदायको ठूलो हिस्साले 'वायु देवता' वास्तविक छ, पूजा गर्नुपर्छ, गुठी हुनु पर्छ भनेर सहमति जनायो भने त्यो संस्था गतिशील बन्छ । वायु देवता प्रसन्न हुनु/नहुनु, मौसम अनुकूल हुनु/नहुनु यी कुराहरू सांस्कृतिक सहमतिबाट धारणा बन्न सक्छ (तोफिन, २००७) । कसैका लागि यो निश्छल यथार्थता हो भने कसैका लागि सामूहिक उपमान हो । तर जुनसुकै रूपमा लिए पनि समुदायको क्रियाकलाप कल्याणकारी वा आस्थाकै नाममा चलिरहने गरेको पाइन्छ ।

वायु देवता गुठी भौतिकता : (आर्थिक स्रोत, संरचना, सदस्यता) तथा धार्मिक-भावनात्मक रूपले (समुदायको सामूहिक आस्था, पूजा) दुवै रूपमा अस्तितत्ववान् छ । यसको समग्र अस्तित्वमीमांस र ज्ञानमीमांसको सन्धिस्थलमा अवस्थित देखिन्छ । सामूहिक सहमतिले धार्मिक पक्ष बलियो बनाउँछ; कानुनी एवं ऐतिहासिक अभिलेखहरूले यसको संस्थागत आधार पुष्टि गर्दछ ।

गुठी परम्परामा ज्ञानमीमांसा

ज्ञानमीमांसको प्रश्नः "मानिसहरूले कसरी ज्ञान प्राप्त गर्छन्, कसरी प्रमाणित गर्छन्, र कसरी निश्चित हुन्छन् ?" (लेमस, २००७) । वायु देवता गुठीप्रति स्थानीयबासीले गर्ने आस्था कहाँबाट आयो ? यसको सत्यता कसरी पुष्टि हुन सक्छ ? सामुदायिक पक्षमता वा व्यक्तिगत अनुभवबाट आएको ज्ञानले कसरी मान्यता पाउँदछ ? भन्ने रहेको छ ।

सामाजिक निर्माणवादका अनुसार–सामाजिक यथार्थ सामूहिक रूपमा निर्माण हुने सांस्कृतिक उत्पादन हो (सियरल, २००६) । वायु देवता गुठीसम्बन्धी अधिकांश ज्ञान लोकरिवाज, मौखिक कथा, तथा परम्परागत आस्था भित्र अन्तर्निहित रहेको हुन्छ । उदाहरणका रुपमा "वायु देवता प्रसन्न भए मौसम सन्तुलन रहन्छ" भन्ने वाक्यांश पुस्तौंदेखि

चलिआएको छ । त्यही कथ्य सम्पूर्ण समुदायभित्र “सत्य” को रूप धारण गर्छ । निरन्तरता : समयक्रममा कुनै पुस्तामा त्यो विश्वास कमजोर भएमा पनि, सामूहिक परम्परागत कर्मकाण्ड यथावत कायम रहेमा त्यसको प्रभाव ज्ञानको अनवरत संरचनाका रूपमा घटबढ हुन सक्दछ ।

अनुभववादले इन्द्रिय वा प्रत्यक्ष अनुभवबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ भनी जोड दिन्छ । वायु देवता गुठीका हकमा : कुनै महामारी अथवा रोग फैलिएको समयमा सामूहिक हवन र पूजा गरेपछि स्वास्थ्यस्थिति सुधार भयो–मानिसहरूले “वायु देवता” को चमत्कार ठाने । मौसम प्रतिकूल हुँदा अनुष्ठान गरेपछि पानी पर्‍यो वा हावाको दिशा अनुकूल भयो– यो सामूहिक ‘अनुभव’ ले देवताप्रति विश्वास बलियो बनायो । यद्यपि आधुनिक वैज्ञानिक व्याख्या यो संयोग हुन सक्छ, लोकमानसमा त्यो प्रत्यक्ष अनुभवकै रूपमा रहिरहन्छ ।

तर्कवादको मान्यता अनुसार–बुद्धि वा तर्कले ज्ञान उत्पादन गर्छ (लेमस, २००७) । वायु देवता गुठी सम्बन्धी धार्मिक मान्यतामा तर्कप्रधान दृष्टिकोणले प्रश्न उठाउन सक्छ कि : कसरी अनुष्ठानिक प्रक्रियाले हावाको दिशामा परिवर्तन ल्याउँछ ? किन वायु देवता नै प्रसन्न हुनु पर्दछ, जबकि हावाको प्रवाह मौसमचक्रसँग सम्बन्धित वैज्ञानिक तथ्य हो ? तर समुदायिक रीतिथितिमा धार्मिक तर्क अलग प्रकृतिको हुन सक्छ–“पुराना पुस्ताले यसरी गरेको थियो र फल पाएको थियो, त्यसैले हाम्रो तर्क त्यही ऐतिहासिक अनुभवमा आधारित छ” जस्ता भाव बोकेको हुन्छ ।

गुठी प्रणालीले सांस्कृतिक संदर्भमा मात्र पूर्ण मान्यता पाउँछ । वायु देवता गुठीप्रति व्यक्त मान्यता सांस्कृतिक सापेक्षताको नमुना हो । बाहिरबाट हेर्दा अन्धविश्वास लाग्न सक्ने कुरा भित्रै रहेर हेर्दा समुदायको आस्था र व्यवहारिक उपयोगिताले पूर्ण अर्थ दिन्छ (गुबा र लिंकन, १९९४) । उदाहरणका लागि : नेपालका पहाडी क्षेत्रमा ज्याला-मजदुरी गर्ने किसानका लागि ‘हावाको प्रवाह’, ‘मौसम’ अति महत्वपूर्ण कुरा हो । देवतालाई प्रसन्न पारेर वातावरण मैत्री बनाउँछु भन्ने धारणा सांस्कृतिक तर्कसँग मेल खान्छ ।

केही आधुनिक वा शिक्षित युवा पुस्ता विज्ञानको प्रभाव वा शहरीकरणको कारणले वायु देवता गुठीप्रति शंका वा विरक्ति देखाउन सक्छन् (मुखर्जी, २०००) । तथापि, धार्मिक परम्परामा गहिरो जरा गाडिएका परिवारहरू जसको जीवनशैली गुठी गतिविधिप्रति निर्भर रहेको हुन्छ र तिनीहरूको अनुभव अर्को खालको हुन्छ । संघर्ष : शहरीकरण, आधुनिक शिक्षा प्रणाली तथा ‘वैज्ञानिक तर्क’ ले परम्परागत ज्ञानप्रणालीमाथि प्रश्नचिह्न खडा गर्न सक्दछ । परिवर्तन : समयसँगै गुठी गतिविधिहरूको स्वरूप या त परिमार्जन हुँदै जान्छ वा समुदायभित्र दोहोरो सोचको स्थिति आउन सक्छ ।

अस्तित्वमीमांसाले वायु देवता गुठीको “अस्तित्व” को बारेमा प्रश्न गर्छ, ज्ञानमीमांसाले “हामी त्यस अस्तित्वलाई कसरी जान्दछौं ?” भनेर खोजी गर्छ । यदि वायु देवता गुठी वस्तुगत संरचना हो भने, त्यो संरचना को अनुभव हामी कसरी गरिरहेका छौं ? यदि वायु देवता गुठी सामूहिक आस्थाको उपज हो भने, त्यो आस्था प्रमाणित गर्ने हाम्रो ज्ञानशाखा

के हो ? दुवै प्रश्न मिलेर संस्था (गुठी) को धार्मिक-सांस्कृतिक भूमिका मात्र नभई समाजका मानिसहरू बीचको चेतनास्तर र विश्वास प्रणाली कसरी उब्जिन्छन् भन्ने कुरालाई विस्तार पूर्वक छर्लङ्ग पार्ने गर्दछ (सियरल, २००६) ।

वायु देवता गुठी र सामाजिक क्रियाकलाप

गुठीको दार्शनिक पक्षभित्र वायु देवता गुठीको व्यावहारिक पक्ष अत्यन्त महत्वपूर्ण छ, जसले संस्थालाई जीवित राख्छ । नेपालका कैयौं गुठीहरूले वार्षिक वा अर्धवार्षिक धार्मिक पर्व मनाउँछन् । वायु देवता गुठीका गुनासो/कार्यक्रम : अनुकूल मौसमको कामना : सामूहिक हवन, बलि वा पूजा, जहाँ वायु देवता सिकारीका रूपमा “प्रसन्न पारिने” अभिप्राय । बिमारी र महामारी निवारण : जब नयाँ रोग फैलिन्छ, गुठीमार्फत विशेष पूजा या व्रत गरी त्यसलाई साम्य पार्ने प्रचलन कायम रहेको छ । अनुष्ठानका बेला पूजारी वा जेष्ठ गुठीयारहरूले वायु देवताका कथा सुनाउँदछन्–जसमा “पुराना राजा वा ऋषिमुनिहरुले कसरी वायु देवतालाई आह्वान गरेर प्राकृतिक विपत्ति टारे” भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको हुन्छ । यस्ता कथा नै समुदायको ज्ञानका स्रोत हुने गर्दछन् (श्रेष्ठ, २०१३) ।

गुठी संस्थाले सामूहिक भोज, दान, तथा अन्य सामुदायिक गतिविधि संगठित गरेर मानिसहरूलाई एकताबद्ध राख्ने काम गर्दछन् । वायु देवता गुठीका सदस्यहरूले मासिक वा वार्षिक शुल्क तिर्ने गर्दछन् । उनीहरुले जग्गा वा खेतबारीको आम्दानी गुठी अनुष्ठानका लागि खर्चिने गर्दछन् साथै मृत्युभोज वा अन्य सामाजिक समारम्भमा पारस्परिक सहयोग आदान-प्रदान गर्ने गर्दछन् । यस प्रकार गुठी केवल आस्थाको मात्रै होइन, सामाजिक सहयोग प्रणालीको समेत आधार बन्दै आएको छ । अस्तित्वमीमांस, गुठीको आर्थिक प्रभाव “वस्तुगत” रूपमै देखिन्छ; ज्ञानमीमांस, त्यो प्रभावको मूल धार्मिक उद्गम विश्वास भएरै सम्भव भएको छ (मुखर्जी, २०००) ।

संयोगवश/प्रत्यक्षतः केही व्यक्तिहरू वायु देवता गुठीलाई अन्धविश्वास ठान्न सक्छन्, किनकि आधुनिक विज्ञानको मान्यताअनुसार हावा प्रकृतिको स्वतन्त्र घटक हो, देवता होइन । तर अर्का पक्षमा धार्मिक आस्था, परम्परा, र पारिवारिक शिक्षाले वायु देवतालाई नै ‘दैवी शक्ति’ भनेर स्वीकार गरिरहेको पाइन्छ ।

गुठी परम्परामा ज्ञानमीमांसा

एक पक्ष भन्छ, “हाम्रो परम्परामा रचनात्मक अनुभव छ, स्पष्ट कथाहरू छन्, त्यसैले देवता हुनु अस्वाभाविक होइन ।” अर्को पक्ष भन्छ, “अनुभवका केही दृष्टान्त संयोग मात्र हुन सक्छन् । हावालाई देवत्व दिनु सांस्कृतिक-मानसिक निर्मित हो ।” वस्तुगत पक्ष : गुठी विद्यमान छ, कानूनी दर्ता छ, भू-स्रोत छन्, अनुष्ठानहरू ऐतिहासिक रूपमा अभ्यास हुँदै आएका छन् । विषयगत पक्षअन्तर्गत मानिसहरूले मान्नेबित्तिकै देवता ‘अस्तित्ववान्’ छ; मानिसले मान्न छोडे देवता अस्तित्वहीन हुन सक्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ ।

वायु देवताको शक्तिपीठ र प्रतीकात्मकता

वायु देवता गुठीभित्र पूजा गर्ने देवता एक प्रकृति-आधारित देवता हुन् । हिन्दू-बौद्ध मिश्रित सांस्कृतिक गुजुल्टो नेपालमा वायु, वरुण (जलदेवता), अग्नि आदि प्राकृतिक तत्वहरू विभिन्न पुराण र तांत्रिक ग्रन्थहरूमा देवता मानिएका छन् भने प्रतीकात्मक दृष्टिले हेर्दा : वायु भनेको जीवनदायिनी ऊर्जा, सास (प्राणवायु), मौसम समायोजनको बल हो र देवता भनेको मानिसहरूबीच स्थापित श्रद्धा, सुरक्षा र आशाको केन्द्र हो । अर्थात्, त्यो देवत्व प्राकृतिक विवरण र मानवीकरणको मिलन हो । सामुदायिक अनुष्ठान मार्फत हावा (वायु) को महत्त्व चिनाउने क्रियाकलाप : फुलपाती, धूप-दीप, बलिदान, जप, हवन इतयादि हुन् ।

अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा बीचको अन्तःसम्बन्ध

अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा फरक विधागत सवाल जस्तो लागे पनि, वायु देवता गुठीको पृष्ठभूमिमा दुवै पक्ष मिश्रित छन् । गुठी स्वयंको अस्तित्व कसरी स्थापित भयो भनी हेर्दा मानिसहरूको सामूहिक ज्ञान वा आस्था मार्फत यसको अस्तित्व कायम गर्न सकियो । यो आस्था त्यतिबेला मात्र यथार्थ बन्छ, जब संस्थागत संरचना (भौतिक कानुनी स्वरूप) र सामुदायिक समर्थन सुरक्षित हुन्छ (सियरल, २००६) । जग्गा, दानपेटी, गुठीयार पदाधिकारी आदि पुरानो समयदेखि कानुनी मान्यता सहित चलाइएका र यसमा शासक या राज्यको औपचारिक मान्यता पनि जोडिदै आएको पाइन्छ । यसको अर्थ अस्तित्व कुनै एक व्यक्तिले चाहे-नचाहेको कुराबाट प्रभावित हुँदैन भन्ने देखिन्छ ।

गुठीमा भाग लिने सदस्यहरूले धार्मिक मान्यता, पूजाको प्रभाव, रोगव्याधि निवारण आदि विषयमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रमाण अनुभव गर्छन् । सामूहिक मौखिक कथा र सांस्कृतिक आधार राखेको परम्परागत शिक्षा जुन गतिशील छ, र त्यो पुस्तान्तरित हुन्छ । समसामयिक युगमा शहरीकरण, प्रविधि विकास र आधुनिक शिक्षाको प्रभावले पारम्परिक गुठी व्यवस्थामा केही चुनौतीहरू ल्याइदिएको छ (मुखर्जी, २०००) । ती चुनौतीहरु भौगोलिक संक्रमण : अघिल्लो पुस्ताका मानिसहरु शहर/विदेश पलायन हुँदा गुठीको व्यवस्थापन कसले सम्हाल्ने भन्ने समस्या देखिएको, आधुनिक चेतना : धेरै युवाले वैज्ञानिक आधार खोज्छन् साथै उनीहरुले वायु देवता पूजाले साँच्चै के फरक पार्छ भनी प्रश्न गर्नु तिनको ज्ञानमीमांसीय शंका हो त्यसैगरी आर्थिक संकट : शहरी क्षेत्रका गुठीका जग्गाहरू अतिक्रमण वा सरकारीकरण भएका घटना इतिहासमा देखिएका छन् । यसले गुठी सञ्चालनका स्रोतहरू खुम्च्याउन सक्छ भने सांस्कृतिक निरन्तरताले यदि वायु देवता पूजा गर्ने पुरानो पद्धति पुस्तान्तरित नभए, गुठीको सांस्कृतिक शक्ति क्षीण हुन सक्छ भन्ने मान्यता अगाडि सार्दछ । यद्यपि, गुठीहरू निरन्तर रूपान्तरणशील हुँदै आएका छन् । कतिपय स्थानमा आधुनिक शिक्षित युवाले गुठी बचाउन नवप्रवर्तन गरिरहेका हुन्छन् जस्तै सोशल मिडियाबाट गुठी प्रसार गर्ने, आधुनिक व्यावस्थापन विधिहरू प्रयोग गर्ने, आदिवासी/सांस्कृतिक पर्यटनका रूपमा नयाँ कार्यक्रम चलाउने आदि ।

वायु देवता गुठीको सांस्कृतिक, धार्मिक र वातावरणीय महत्व

वायु देवता पूजा र पद्धतिको सांस्कृतिक र धार्मिक महत्त्व त छँदै छ, साथै पर्यावरणीय चेतनासँग मिल्दोजुल्दो आयाम पनि देखिन्छ । अनुष्ठानिक विधिहरू, लोककथा, परम्परागत नाचगान गुठी मार्फत जगेर्ना हुन्छ भने स्थानीय समुदायबीच परम्पराको आभास निर्माण गर्छ (रेग्मी, १९७८) । देवत्वप्रतिको आस्था रख्न आ-आफ्नो व्यक्तिगत धारणा भए पनि गुठी संरचनाले त्यो आस्थालाई सम्हाल्ने/सञ्चालन गर्ने प्रत्यक्ष संयन्त्र दिन्छ । आपसी सहयोग, परोपकार तथा मानसिक शान्ति (प्रार्थना, ध्यान, कृतज्ञता) मा टेवा पुग्छ । वायु देवताबारे धार्मिक सोच, प्रकृति-मैत्री सोचसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित देखिन्छ । "वायु" प्रति सम्मान राख्दा समुदाय वातावरण-प्रदूषण वा स्वास्थ्य चेतनामै सजग बन्छ, यद्यपि प्रत्यक्ष वैज्ञानिक कार्यक्रम त्यति नहुन सक्छ ।

वायु देवता गुठीबारे विस्तृत अनुसन्धान गर्नुपर्दा दुवैलाई (अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा) समेट्ने केही विवेचनाबिन्दुहरु निम्नानुसार रहेका गुठी पदाधिकारी, ज्येष्ठ नागरिक, युवा पुस्ता, तथा पूजारीसँग अन्तर्वार्ता लिएर उनीहरूको वायु देवताको परिभाषा, अनुभव, तथा व्यक्तिगत कथा सुन्ने गरिन्छ । सक्रिय सहभागिता : वायु देवता पूजा वा जात्रा अवलोकन, कर्मकाण्ड, प्रतीक, भावनात्मक माहोलको अध्ययन गरिन्छ (गुबा र लिंकन, १९९४) । पूजामा भाग लिने सङ्ख्या, अनुष्ठानको बजेट, गुठीको आयस्रोत इत्यादिका आँकडाहरू सङ्कलन गरी साङ्ख्यिकीय विश्लेषण । लोकल प्रिसेप्सन सर्वे "वायु देवता गुठी उपयोगी छ वा छैन ?" भन्ने जनताको धारणा सोधपुछ गर्न सकिन्छ ।

अस्तित्वमीमांसीय, गुठीको 'भौतिक संरचना' र 'सामूहिक विश्वासको निर्माण' कसरी अन्तर्क्रिया गर्छन् भनी खोज्ने । ज्ञानमीमांसीय, ती विश्वासहरू कसरी पुस्तान्तरित हुन्छन्, किन अविश्वास/विश्वास पैदा हुन्छ आदि प्रश्नको उठान गर्ने । कतिपय गोप्य अनुष्ठान छन्, जसको भिडियो/तस्बिर खिच्न वा बाहिर सार्वजनिक गर्न गुठीयारहरू इच्छुक नहुन सक्छन् । अनौपचारिक रूपमा सङ्कलित तथ्याङ्क वा मौखिक कथाहरूको प्रमाणिकता जाँच्न सदस्यहरूसँग 'सदस्य-जाँच' गर्ने । उदाहरणका लागि, काठमाडौं उपत्यकाको कुनै टोले वायु देवता गुठीलाई केस स्टडी बनाई एक प्राज्ञिक टोलीले गुणात्मक अनुसन्धान गर्ने ।

स्थानीय श्रोतासँग भेटघाट, गुठीको माइन्युट वा विधान (यदि लिखित छ भने) हेर्ने, पुराना अभिलेख खोज्ने (रेग्मी, १९७८) वायु देवता अनुष्ठान (जस्तै वार्षिक पूजा वा विशेष विपत्ति निवारण हवन) मा सहभागी भई अवलोकन गर्ने । हवन कसरी गरिन्छ, पुरोहित के मन्त्र उच्चारण गर्छन्, देवताको प्रतिमा कस्तो छ, बलि दिने कि नदिने आदि लिपिबद्ध गर्ने । गुठीका सदस्यहरू (ज्येष्ठदेखि युवासम्म) सँग साक्षात्कार गरी के कुरामा विश्वास छ ? कस्ता अनुभव छन ? किन पूजा गर्नुपर्छ भन्छन् ? भावी पिढीलाई कसरी सीप सिकाइन्छ भनी जाँच गर्ने ? मूलमर्म, आधारित विश्लेषण, अनुष्ठानिक संरचना, आर्थिक पक्ष, धार्मिक मर्म, तथा व्यक्तिगत अनुभव जस्ता कोड निकाली दोहोरो सूचना खोज्ने । निष्कर्षहरूलाई अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा दुवै दृष्टिबाट अर्थ्याउने । जस्तै, "गुठी वस्तुगत (कोष, जग्गा, विधान) रूपमै बलियो छ" साथै "सामूहिक विश्वास र मौखिक परम्पराले देवताप्रतिको ज्ञान जीवित राखेको छ ।"

गुठी, देवत्व र सामाजिक परिवर्तन

नेपालको समसामयिक सामाजिक परिवर्तन अनेकन आयामहरूबाट गुज्रिँदैछ–संघीयता, शहरीकरण, शिक्षा, बाह्य सांस्कृतिक आदानप्रदान आदि । वायु देवता गुठीहरू जस्तै परम्परागत संस्थाहरूको भविष्य कस्तो होला ? यदि धार्मिक महत्त्व कम हुदै गए, गुठीस्थापित अनुष्ठानहरूको लोकप्रियता घट्न सक्छ । कतिपय गुठीहरूले बैंकिङ प्रणाली, आम्दानी-व्यय पारदर्शी बनाउने वा एजेन्डा-भिडियो प्रस्तुति जस्ता उपाय आर्जन गरेका छन् । परम्परागत देवता पूजा, जात्रा परेदेखि आजकाल “सांस्कृतिक पर्यटनको आकर्षण” बन्दैछ । वायु देवता जस्ता अनौठो प्रकृतिदेवताको पूजा विदेशी पर्यटक र अनुसन्धानकर्ताका लागि निकै जिज्ञासाको विषय हुन सक्छ (तोफिन, २००७) । गुठी फेरबदलको प्रक्रियामा पनि धेरै धरोहर र जरा अचलै रहन सक्छन् । अस्तित्वमीमांसीय, त्यो परिवर्तन “अस्तित्व” लाई नै बदल्ने कि परिमार्जन गर्ने भन्ने प्रश्न खुला रहन्छ । ज्ञानमीमांसीय, नयाँ सञ्चार, सामाजिक सञ्जाल, र शैक्षिक प्रवचन ले समुदायको ज्ञान निर्माण/प्रसारको ढाँचा समेत रूपान्तरण गर्दैछ ।

वायु देवता गुठी वास्तवमै कुनै पहिलेदेखि रहेकै वस्तुगत संरचना हो, किनभने त्यसका वैधानिक, भौतिक, तथा ऐतिहासिक आयाम प्रस्ट छन् । त्यो संरचनाले सामूहिक विश्वासबाट ऊर्जा लिन्छ, जसबाट समुदायका मानिसहरूको आँखामा देवता “राम्रो हावा, स्वच्छ वातावरण, सुव्यवस्था” इत्यादिका प्रतीक बन्न पुग्छन् साथै देवता नभई सामूहिक धारणा भने मात्रै पनि, संस्था भनेको ‘सामाजिक तथ्य’ हो । वायु देवतासम्बन्धी ज्ञान स्थानीय लोककथाहरू, धार्मिक ग्रन्थ, मौखिक परम्परा र व्यक्तिगत अनुभवको मिलीजुली संरचना हो । सामूहिक सहमतिहरूले देवताको शक्ति, अनुष्ठानको प्रभाव, तथा सामाजिक एकजुटता बारे विश्वासहरू उत्पादन गर्छन् । आधुनिक चेतनाले यसलाई अन्धविश्वास भन्ला, तर स्थानीय सन्दर्भ र सांस्कृतिक सम्बन्ध जाँच्दा त्यसको उपयोगिता र सूक्ष्म सत्यता अनुभूतिक आधारमा जीवित रहन्छ । वायु देवता गुठी स्वास्थ्य र समृद्धिका लागि मान्य मानिसहरुको समूह, आर्थिक-सामाजिक सहायता संयन्त्र र सांस्कृतिक विरासत जोगाउने थलो हो । गुठी परम्परा अत्यन्त स्थानीय, मौलिक, तथा स्वशासित प्रणाली भएकाले समुदायभित्र धर्म-संस्कृतिको जीवन्त अंश बनिरहँदै आएको हुन्छ ।

गुठीको सङरक्षणका लागि प्रशासनिक पारदर्शिता, युवा पुस्ताको सकृयता, आर्थिक स्रोतहरूको सदुपयोग, तथा सांस्कृतिक पर्यटन जस्ता आयाम समेटिनुपर्छ । परम्परा र आधुनिकतालाई द्वन्द्वात्मक होइन, परस्परमा पूरक बनाउँदै वैज्ञानिक चेतना र सांस्कृतिक गौरव एकैसाथ बोक्न सक्ने लचकता विकास गर्नुपर्छ । अन्ततः, वायु देवता गुठी नेपालको धार्मिक-सांस्कृतिक सम्पदा र सामुदायिक संरचनाको अनुपम उदाहरण हो । यस संस्था/आस्थालाई दार्शनिक रूपबाट छुट्टाछुट्टै (अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा) विश्लेषण गर्दा पाइने गहिराई सम्मिलित तत्त्वहरू जे भए पनि व्यवहारिक धरातलमा दुबै पक्ष एकअर्काको परिपूरक भएर बसेका छन् ।

निष्कर्ष

नेपालको गुठी प्रणाली, विशेषतः वायु देवता गुठी, सामाजिक, धार्मिक, तथा सांस्कृतिक आयामहरू एकै ठाउँमा जोड्ने दरिलो जटिल प्रणाली हो । अस्तित्वमीमांसको प्रश्न–वायु देवता गुठीको अस्तित्व के हो–भन्ने सन्दर्भमा, यो संस्था भौतिक संरचना र सामूहिक विश्वास दुवैको सम्मिश्रण भएर अघि बढेको छ । कानूनी आधार, आर्थिक स्वामित्व, तथा ऐतिहासिक रूपमै निरन्तर चलिआएको अनुष्ठानिक परम्पराले गुठीको वस्तुगत आधार सुनिश्चित गरेको छ । समानान्तर रूपमा, देवताको अस्तित्व विषयक धारणा समुदायको मनोविज्ञान र पारम्परिक आस्थामा आधारित छ, जसलाई विषयवाद वा सामूहिक निर्माणका रूपमा परिभाषित गरिन्छ । ज्ञानमीमांसको सवाल–हामी वायु देवता गुठीबारे कसरी ज्ञान प्राप्त गर्छौं–भन्ने प्रसंगमा, मुख्यतः मौखिक परम्परा, सांस्कृतिक कथा, प्रत्यक्ष अनुभव (अनुष्ठान पछि कथित रूपमा देखिएको सुधार, या सामाजिक मनोबल उन्नयन), तथा ऐतिहासिक दस्तावेज इत्यादि मिलेर सामूहिक ज्ञान निर्माण गरेका छन् । लोकमानसमा प्रचलित दृष्टान्तहरू (जस्तै, पूजा गर्दा पानी पऱ्यो, रोग कम भयो आदि) वैज्ञानिक रूपमा पुष्टि हुन मुस्किल रहे तापनि सांस्कृतिक रूपमै अनुभववादको स्थान लिइरहेका छन् । दुवै दृष्टिकोण (अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा) को संगमले वायु देवता गुठी केवल एक देवता-पूजा गर्ने संस्था मात्र नभई नेपालको सामूहिक मनोवृत्ति, परम्परागत प्राज्ञिकता, तथा सामाजिक सहकार्यको प्रतिबिम्ब हो भन्ने देखाउँछ । आधुनिकताको आगमनसँगै शहरीकरण, वैज्ञानिक शिक्षा, तथा धार्मिक बहस कसरी स्वीकार गर्ने, कसरी रूपान्तरण गर्ने जस्ता छलफलहरू सक्रिय छन् । वायु देवता गुठी जस्ता संस्थाहरू आस्था एवं अनुशासनको संयोजनबाट भविष्यसम्म जीवित रहिरहने प्रबल सम्भावना राख्छन्, किनभने एउटा समुदायको सांस्कृतिक अस्मिता र सामाजिक संरक्षकको भूमिकामा गुठी निरन्तर सक्रिय रहेको हुन्छ ।

नेपालको गुठी परम्परामा वायु देवता गुठीको अध्ययनसँग केवल धार्मिक-सांस्कृतिक पक्ष मात्र होइन, समुदायको चेतना, दार्शनिक दृष्टिकोण (अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसा) तथा जीवित सांस्कृतिक सम्पदाको गतिशील स्वरूप बुझ्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । जति घनिभूत अध्ययन हुँदै जान्छ, उति थप सुस्पष्टता आउनेछ कि समाज र संस्कृति मात्र 'मान्छेका मनोविश्वास' होइनन्, साथै ती वस्तुगत संरचनामा समेत मूर्त छन् । वायु देवता गुठी यसको ज्वलन्त उदाहरण हो–अस्तित्वमीमांसा र ज्ञानमीमांसाको दुई बिन्दुको एकीकृत अभिव्यक्ति हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

तोफिन, जेराई (२००७). *फ्रोम मोनास्ट्री टु म्युनिसिपालिटीः द ट्रान्सफरमेसन अफ अ काठमाडौं बुद्धिष्ट स्तुपा.* महागुठी अध्ययन केन्द्र ।

मुखर्जी, पार्थनाथ. (२०००). *मेथडोलोजी इन सोसल रिसर्च : डिलेमाज एण्ड पर्सपेक्टिभ्स.* लडम्यान ।

रेग्मी, दिनेश चन्द्र. (१९७८). *मेडिभल नेपाल : अ हिस्ट्रि अफ द थ्री किंङ्डम्स.* कालिका प्रकाशन ।

रोय, भास्कर.(२००८).*अ रियालिस्ट थियरी अफ साइन्स.* रुटलेज ।

लिङ्कन. युअन्ना सेन्सस र डेन्जीङ्ग, नमन (२०११).*ह्याण्डबुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च.* सेज पब्लिकेसन ।

लेमस, नोभ (२००७). *एन इन्टोडक्सन टु द थियरी अफ नलेज.* अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी ।

सियरल, जोन. (२००६). सोसल अन्टोलोजी : सम बेसिक प्रिन्सिपल्स. *एन्थ्रोपोलजिकल थियरी,* ६(१), १२-२९ ।

श्रेष्ठ, निराजन. (२०१३). *नेपाली गुठी परम्परा : संस्कृति र समाज.* मञ्जरी प्रकाशन ।